

Andrzej Misiorowski

Zabytkowy zespół "Emir Kurkumas" na Nekropoli Kalifów w Kairze

---

Ochrona Zabytków 27/1 (104), 3-20

1974

Artykuł został zdigitalizowany i opracowany do udostępnienia w internecie przez Muzeum Historii Polski w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego. Artykuł jest umieszczony w kolekcji cyfrowej bazhum.muzhp.pl, gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych.

Tekst jest udostępniony do wykorzystania w ramach dozwolonego użytku.

1. Kair, kompleks „Emir Kurkumas” — widok ogólny, od prawej: „chanka”, meczet mauzoleum, rezydencja
1. Cairo, architectural complex of „Ameer Qurqumas”: general view; right to left — the „khanka”, the mosque, the mausoleum and the residence (photograph W. Jerke, 1972)

ANDRZEJ MISIOROWSKI

ZABYTKOWY ZESPÓŁ „EMIR KURKUMAS” NA NEKROPOLI KALIFÓW W KAIRZE

W wyniku porozumienia między przedstawicielami Egipskiej Służby Starożytności a reprezentantami Polskiego Resortu Kultury i Sztuki

oraz środowisk naukowych, Pracownice Konserwacji Zabytków zadeklarowały przysłanie do Egiptu grupy polskich specjalistów celem pod-

jęcia prac projektowo-badawczych, a następnie kierowania robotami konserwatorskimi przy zabytkach okresu muzułmańskiego¹. Trzeba podkreślić, że z inicjatywą powołania takiej organizacji wystąpiły władze egipskie na podstawie doświadczenia ze współpracy z ekipą PKZ w Górnym Egipcie, w Deir-el-Bahari koło Luk-soru, gdzie działająca od kilku lat Polska Misja PKZ uzyskała i nadal uzyskuje efekty pracy w pełni satysfakcjonujące egipskich kontrahentów oraz budzące najgłębsze uznanie tak licznych w Egipcie badaczy i naukowców z całego świata². Uznanie budzi przede wszystkim to, że Polska Misja nie poprzestaje na działalności tylko badawczo-naukowej, ale równocześnie prowadzi praktyczną, rzeczową działalność konserwatorsko-budowlaną, co inne misje robią tylko w bardzo ograniczonym zakresie.

Zaznaczyć trzeba, że zabytki Starożytnego Egiptu, stanowiące niezaprzeczalnie najwyższe wartości dorobku kultury światowej, nie są przez współczesne społeczeństwo egipskie traktowane jako dorobek narodowy. Przez 1300 lat panowania islam wyrobił w ludności uczucie zupełnego oderwania od tamtej spuścizny. Całkowicie zarabizowany dzisiejszy Egipcjanin ma głęboki sentyment do wszystkiego, co wiąże się z panowaniem arabskim i religią muzułmańską. Ceni więc zabytki ery faraonów, ale emocjonal-

¹ W rozmowach tych brali udział ze strony egipskiej: wiceminister Gamal E. Mokhtar, dyrektor generalny dr Gamal J. Mehriż (zmarł w styczniu 1972 r.), a ze strony polskiej wiceminister T. Zaorski, prof. dr Kazimierz Michałowski, dyrektor Tadeusz Polak i in.

² Za wyraz uznania dla Misji PKZ, poza tym, że nie ponoszą one kosztów uzyskania koncesji, można uważać fakt, iż korzystają one z egipskich uposażań wypłacanych naszym specjalistom w formie stypendiów naukowych. Również koszty realizacji robót (materiały, robocizna, transport itp.) całkowicie pokrywa Departament Starożytności.

³ Roboty konserwatorskie prowadzi Departament Starożytności w Medinet Habu i Dendera oraz w Nubii, a ekspedycje francuskie w Karnaku i Sakkarze, roboty takie prowadzą też ekspedycje amerykańskie. Wszystkie te prace wykonywane są jednak w niewielkim zakresie przy okazji prowadzonych wykopalisk archeologicznych, wyjąwszy Nubię, gdzie trwają prace montażowe przy zabytkach ratowanych przed zalaniem wodą zalewu Nassera metodą przenoszenia na wyżej położone tereny.

⁴ Obok Misji PKZ koncesję na prowadzenie prac badawczych uzyskała tylko jedna misja francuska, która jednak nie przewiduje innej działalności poza badawczą.

⁵ W skład grupy wchodził: mgr Barbara Czerniak — historyk sztuki islamu i arabistka oraz mgr inż. arch. Andrzej Misiorowski.

⁶ Od czerwca do września 1972 r. Zespół działał w składzie: Andrzej Misiorowski i dwóch techników egipskich: Said Abdel Hamid i Ameen Amin. Od końca września 1972 r. Zespół powiększył się o mgr inż. arch. Ireneusza Nieduziaka, mgr inż. Stanisława Siarkiewicza, a w grudniu 1972 r. do Zespołu dołączyła mgr inż. arch. Eliza Gannarczyk. Osoby te pozostały w Egipcie do końca maja 1973 r.

nie jest związany z pomnikami i budowlami islamu: Z tego wynika niechęć do dopuszczenia cudzoziemców do prac przy tych ostatnich. Uzyskanie koncesji na prace, nawet tylko badawcze, jest sprawą trudną i z reguły kosztowną³. Zaproszenie specjalistów polskich do tych prac, i to bez obowiązku opłacenia koncesji, świadczy o ogromnym zaufaniu, jakim cieszą się Polacy w Egipcie, zarówno jako fachowcy, jak i ludzie taktowni, szanujący miejscowe zwyczaje i wierzenia⁴.

Istnienie w Kairze Polskiej Stacji Archeologii Śródziemnomorskiej kierowanej przez prof. Kazimierza Michałowskiego umożliwiło (w drodze porozumienia między PKZ a prof. K. Michałowskim) włączenie działalności PKZ do działalności Stacji, co z jednej strony zapewniło pomoc w pracach przez współdziałanie z takimi specjalistami, jak archeolodzy, orientaliści, arabiści itp., a z drugiej — uprościło i ułatwiło procedurę formalno-prawną rozpoczęcia działalności w Egipcie.

Powołanie, a następnie zorganizowanie i działalność misji konserwacji zabytków islamu, nazwanej później Polsko-Egipskim Zespołem Konserwacji Zabytków Islamu w Kairze (Polish-Egyptian Group for Restoration of Islamic Monuments in Cairo) fonetycznie: El Bulandija u Masrija Fará aszán termim el Assár Islamija fil Káhira — zostało ostatecznie ujęte odpowiednim punktem Protokołu Wykonawczego (Executive Programm) do Polsko-Egipskiej Umowy o Współpracy Kulturalnej i Naukowej.

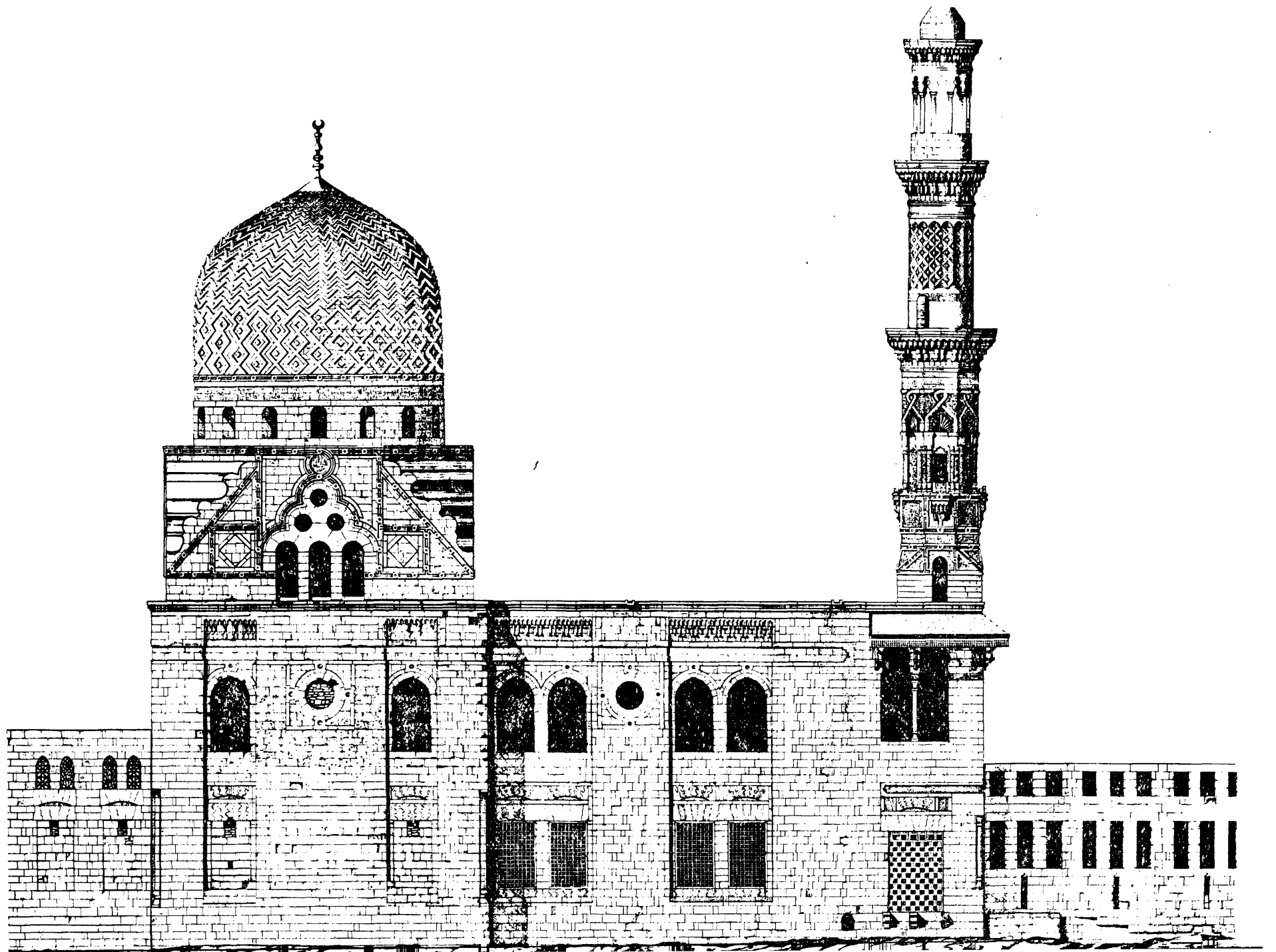
W grudniu 1971 r. udała się do Kairu grupa organizacyjna⁵, która ustaliła na miejscu wszystkie szczegóły formalne i merytoryczne, rozpoznała teren pracy, zorganizowała warunki życia i pracy, a przede wszystkim ustaliła program działalności wybierając obiekt i określając zakres prac, a także przeprowadziła wstępne rozeznanie architektoniczne i historyczne wybranego obiektu. Od czerwca 1972 r. Zespół przystąpił do sporządzania inwentaryzacji i do prac wstępnych, a od września tegoż roku pracuje w pełnym składzie przy badaniach obiektu, nadzorowaniu odgruzowania i dokumentacji projektowej i konserwatorskiej⁶.

Jednym z najważniejszych zadań w okresie organizacyjnym był wybór pierwszego obiektu, którym zajęłby się Zespół. Władze egipskie, wobec ogromu potrzeb w dziedzinie konserwacji zabytków islamu i braku wystarczającej liczby własnych specjalistów, przedstawiły do wyboru obszerną listę obiektów pilnie potrzebujących konserwacji. W tej sytuacji wybór nie był sprawą łatwą. Należało wziąć pod uwagę szereg uzasadniających go czynników. Zdecydowano się na kompleks zwany od imienia fundatora „Emir Kebir” (Wielki Książ-

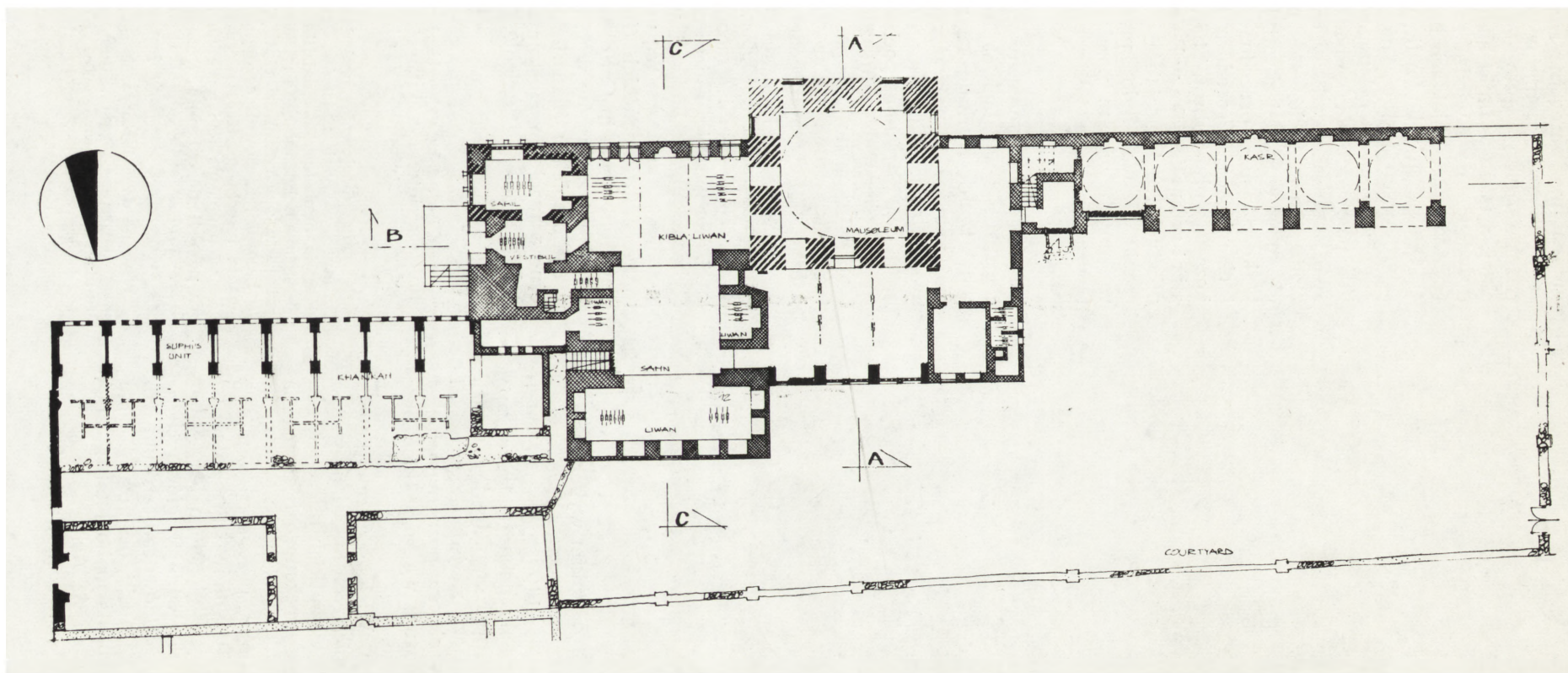

2. Kair, kopuła nad mauzoleum „Emir Kurkumas” i widok ogólny Nekropoli Kalifów
(fot. A. Misiorowski, 1972)

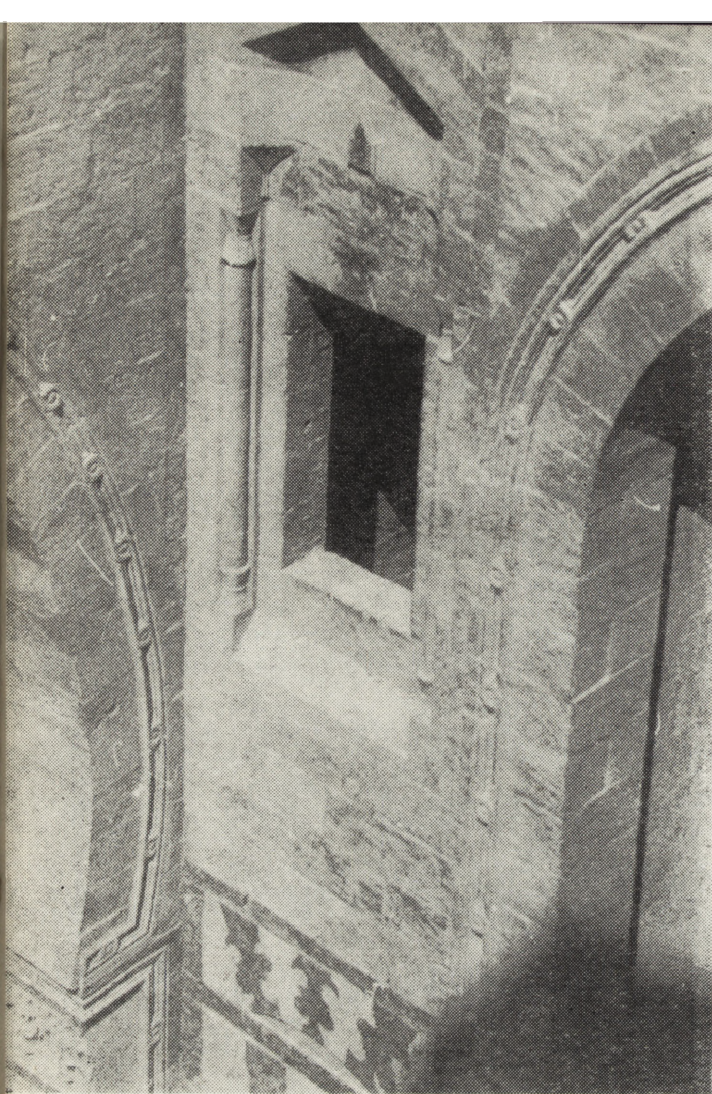
2. Cairo, dome covering the „Ameer Qurqumas” mausoleum and the general view of the Kalif
Necropolis

3. Kair, „Emir Kurkumas” — fragment elewacji północnej — inwentaryzacja (rys. I. Nieduziak, 1972). Skala 1:200
 3. Cairo, architectural complex of „Ameer Qurqumas”; fragment of the south façade, survey drawing

4. Kair, „Emir Kurkumas” — rzut-inwentaryzacja i rozwarstwienie (rys. A. Misorowski i I. Nieduziak, 1972). Skala 1:500
 4. Cairo, architectural complex of „Ameer Qurqumas”, plan; survey drawing and stratification

5. Kair, „Emir Kurkumas” — narożnik „sahnu” (fot. A. Misiowski, 1972)

5. Cairo, architectural complex of „Ameer Qurqumas”; a quoin of the „sahn”

żę) lub „Kurkumas”. Za takim wyborem przemawiały:

1) Wysoka klasa architektoniczna obiektu, co od razu potwierdziło pobieżne tylko zapoznanie się z literaturą. Kompleks jest uważany przez wielu badaczy za jeden z najwybitniejszych zabytków okresu późnomameluckiego⁷ i jako taki figuruje we wszystkich przewodnikach po Kairze.

2) Dobra ekspozycja. Większość zabytkowych obiektów architektonicznych mieści się w gęstym zabudowy, przy wązkiutkich uliczkach i zaułkach niesamowicie stłoczonego Starego Miasta. Wybrany kompleks zlokalizowany jest na tzw. Nekropoli Kalifów, przy szerokiej ulicy, wśród parterowych budynków i jest z dala widoczny. Jest dostępny dla każdego, leży w bezpośrednim sąsiedztwie jednej z głównych arterii miasta, w pobliżu głównego centrum handlu turystycznego — Muski, oraz ośrodka studiów koranistycznych dla muzułmanów z całego świata — uniwersytetu Al Azhar.

3) Względnie niezły stan zachowania. Ten ar-

gument ma szczególne znaczenie. Stosunkowo niewielkie zniszczenia pozwalają na dogłębne poznanie się ze specyfiką architektury arabskiej, a także techniki budowlanej. Zdobyte tu doświadczenia i wiedza zostaną potem wykorzystane przy obiektach bardziej zniszczonych.

4) Opuszczenie budowli. Większość obiektów zabytkowych jest obecnie zamieszkała i wykorzystywana na sklepy, warsztaty, magazyny itp. pomieszczenia gospodarcze. Wybrany zespół jest niezamieszkały, co w połączeniu z niezłym stanem zachowania umożliwia rozpoczęcie robót w każdej chwili, bez skomplikowanej i kosztownej procedury wywłaszczeniowej i eksmisyjnej. Procedura taka, obok kosztów i czasu, wpłynęłaby też bardzo ujemnie na prestiż i sympatię, jaką w Egipcie cieszą się wśród prostych ludzi specjaliści polscy. Dzięki opuszczeniu łatwe było przeprowadzenie prac wstępnych, w tym pomiarów i zdjęć inwentaryzacyjnych, a także badań architektonicznych.

Zespół architektoniczny „Kurkumas” wzniesiony został w latach ok. 1495—1507, na polecenie Emira Kurkumasa, mameluk⁸, a później jednego z najwyższych dostojników na dworze sułtańskim Kait Beja. Jak wielu mameluków, Kurkumas pochodził z Kaukazu, odznaczał się wybitnymi zdolnościami i talentem wojskowym, co pozwoliło mu osiągnąć tytuł Ras Nuba Kebir lub Emir Kebir — jedną z najwyższych godności w państwie. Za udział w spisku na życie sułtana Tuman Beja Kurkumas został w 1509 r. osadzony w twierdzy w Damaszku i stracony, w wieku ok. 40 lat.⁹ Na terenie Kairu nie odnaleziono dotychczas innych budowli wzniesionych staraniem tego fundatora. Wg urzędowego spisu zabytków muzułmańskich (Index to Mohammedan Monuments in Cairo) wydany przez Departament Zabytków w 1951 r., obok omawianego kompleksu figuruje pod poz. 170 niezależne mauzoleum Kurkumasa, jednak ostatnio podważa się tę fundację, gdyż udokumento-

⁷ Np. K.A.C. Cresswell, Brief chronology of the muslim architecture in Egypt; A. Briggs, Muhammadan Architecture; G. Viet, The Mosques of Cairo i in.

⁸ Mameluk (dosłownie „posiadany”) — niewolnik urodzony z wolnych rodziców, zdobyty na wojnie. W Egipcie mameluky dochodzili do wielkich godności, będąc mamelukami sułtana. W 1250 r. sami zagarnęli władzę w państwie i dzierżyli ją niezawiesznie do 1516 r., a i później zachowali ogromne wpływy, mimo panowania tureckiego. Kres potędze mameluków położyły wojny napoleońskie i wreszcie Mohammed Ali, twórca niepodległego Egiptu w połowie XIX w. Okres 1250—1520 w arabskiej sztuce Egiptu jest uznawany za szczytowy i określanany jest jako „styl mamelukowski”.

⁹ Wstępne dane historyczne zgromadziła i opracowała mgr Barbara Czerniak, tłumacząc, m.in. odpis aktu fundacyjnego (opracowanie w rękopisie w archiwum Polsko-Egipskiego Zespołu Konserwacji Zabytków Islamu w Kairze).

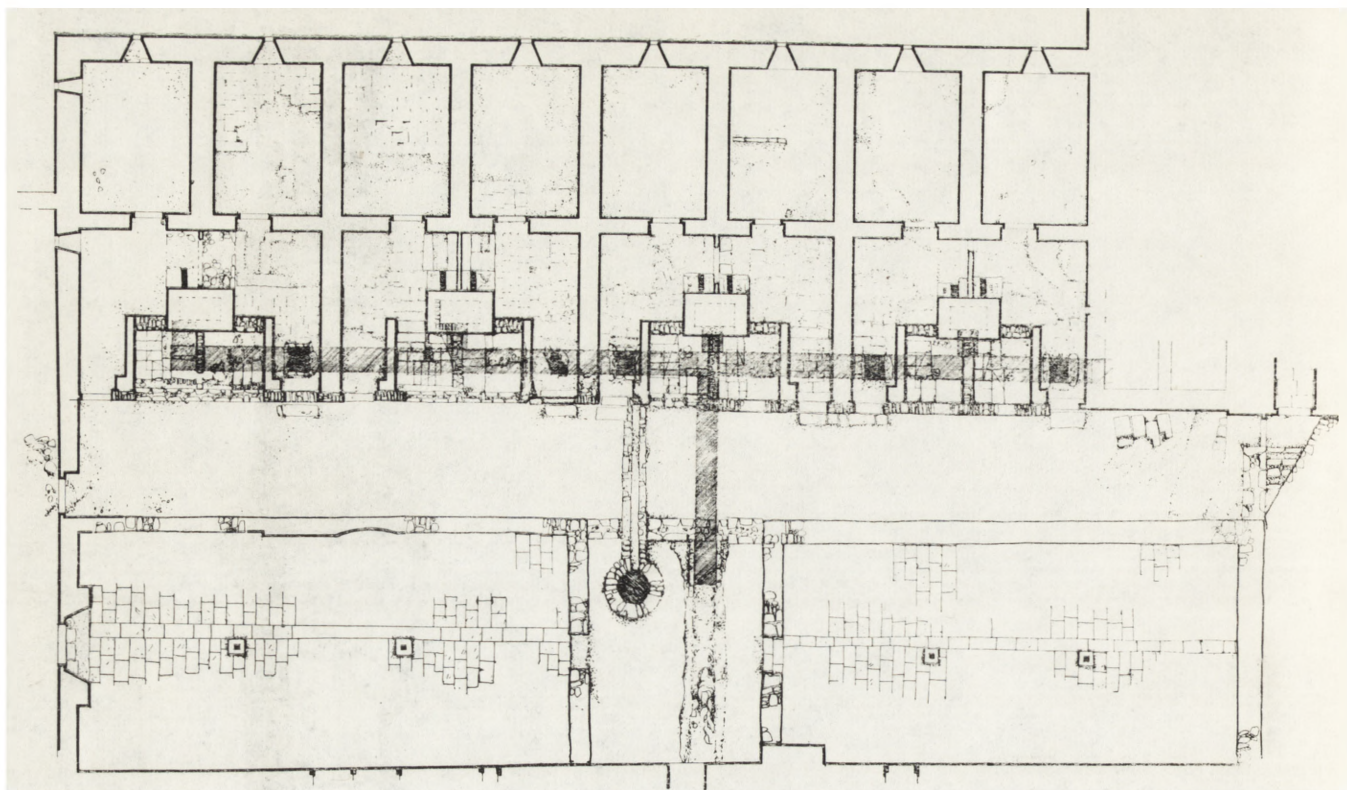
6. Kair, „Emir Kurkumas” — „kuttab” i minaret (fot. St. Siarkiewicz, 1972)

6. Cairo, architectural complex of „Ameer Qurqumas”: the „kuttab” and the minaret

wana data wzniesienia jest 917 r. Hidżry tj. 1512 r., a więc już po śmierci Kurkumasa, gdy cały majątek dostojnika był dawno skonfiskowany. Budowę omawianego kompleksu zakończono w 911 r. Hidżry tj. 1507 r. Data ta jest jedyną pewną z całej historii budowlanej kompleksu, gdyż udokumentowana jest inskrypcją na portalu wejściowym.

Powszechny w okresie mameluckim zwyczaj umieszczania na budynkach inskrypcji datujących zakończenie budowy pozwolił na ustalenie wyżej podanej daty, zaś badania historyczne i architektoniczne określiły czas wznoszenia budowli na ok. 9—10 lat. Przypuszczenie tak długiego okresu realizacji opiera się zarówno na dokumentach historycznych,

7. Kair, „Emir Kurkumas”, „chanka” — inwentaryzacja, fragment rzutu dolnej kondygnacji (rys. I. Nieduziak, 1973). Skala 1:200

7. Cairo, architectural complex of „Ameer Qurqumas: the „khanka”, survey drawing; fragment of the lower storey plan

jak na stwierdzonych badaniach przerwach we wznoszeniu kompleksu. Z dokumentów najważniejszy był dokument fundacyjny (tzw. „łakfija”), którego oryginał znajduje się w archiwach egipskich, a odpis w języku arabskim udostępniono Zespołowi do przetłumaczenia i wykorzystania. Ostatnio podważane są daty wymieniane w „łakfijach”, gdyż dokumenty te sporządzane były z reguły w kilka lat po zakończeniu robót i nie zawsze odznaczają się ścisłością. Np. „łakfija” Kurkumasa podaje datę zakończenia 913 H. (1509 r.), przy czym sama nosi datę sporządzenia 917 H. (1512 r.). Niezależnie od wyrażanych wątpliwości co do ścisłości dat, „łakfije” stanowią niesłychanie cenny materiał, gdyż bardzo szczegółowo podają opis budynku (podobny do polskich inwentarzy i lustracji z XVII—XVIII w), co pozwala na dokładne poznanie ewentualnych zmian dokonanych w obiekcie.

Przeprowadzone badania architektoniczne stwierdziły, że poszczególne człony kompleksu wznoszone były kolejno, etapami, ale zastosowany system techniczny potwierdza, że zamiar architektoniczny był jednorodny i z góry przewidywał skończoną formę całego założenia. Przyjmując, że każdy stwierdzony bada-

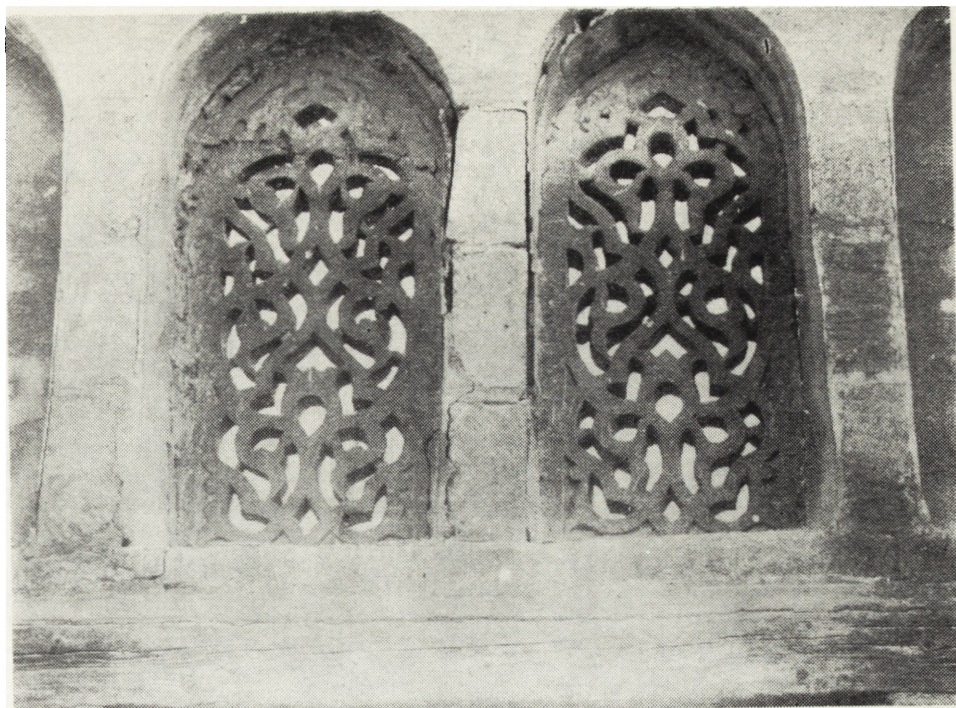
niami etap trwał 2—3 lata i stwierdziwszy co najmniej 3 pewne etapy uzyskujemy wspomniane wyżej ok. 9 lat realizacji.

Historia obiektu jest nieskomplikowana. Zgodnie ze zwyczajami muzułmańsko-egipskimi nie podlegał on niemal żadnym przeróbkom w ciągu swego funkcjonowania. Opuszczony został w XVIII w. i od tej pory niszczeje w wyniku destrukcyjnego wpływu czasu i klimatu. Elementy wystroju były rozkradane. W połowie XIX w. w części kompleksu urządzono magazyny wojskowe. W użytkowanej w ten sposób budowli przeprowadzono wtedy niezbędne naprawy, stosując prymitywne wykonawstwo i używając wtórnie materiału pochodzącego z zawalonych ścian na przemian z cegłą paloną, co pozwoliło na niebudzące wątpliwości ustalenie zakresu przeprowadzonych prac.

Na przełomie XIX i XX w. staraniem władz egipskich i powstałego w końcu XIX w. Komitetu do spraw Sztuki Arabskiej (Comité pour l'Art Arabe) obiekt przeszedł w ręce Ministerstwa Religii Muzułmańskiej (Ministry of Waqf), a tym samym pod opiekę Służby Starożytności. W okresie I wojny światowej przeprowa-

8. Kair, „Emir Kurkumas” — „kamarija” w rezydencji — ażur wycięty w miękkim kamieniu (fot. A. Misiorowski, 1972)

8. Cairo, architectural complex of „Ameer Qurqumas”: the „khamariya” in the residence, an open-work cut in a soft stone material

dzono pierwsze prace zabezpieczające o bardzo ograniczonym zakresie. Wymieniono wówczas niektóre, silnie skorodowane bloki kamienne oraz wzmocniono klamrami szczyt minaretu. Nie zabezpieczyło to budowli w dostatecznym stopniu, gdyż w 1940 r. zawałiła się część stropów niszcząc fragment elewacji w jednym z narożników meczetu. W latach 1941—1943 usunięto te zniszczenia odbudowując zawałone stropy i ściany, a przy okazji zamurowano ceglany azurem otwory okienne i drzwiowe, uniemożliwiając w ten sposób niekontrolowaną penetrację obiektu. Powierzono opiekę nad kompleksem dozorczy i zezwolono na zwiedzanie meczetu za opłatą.

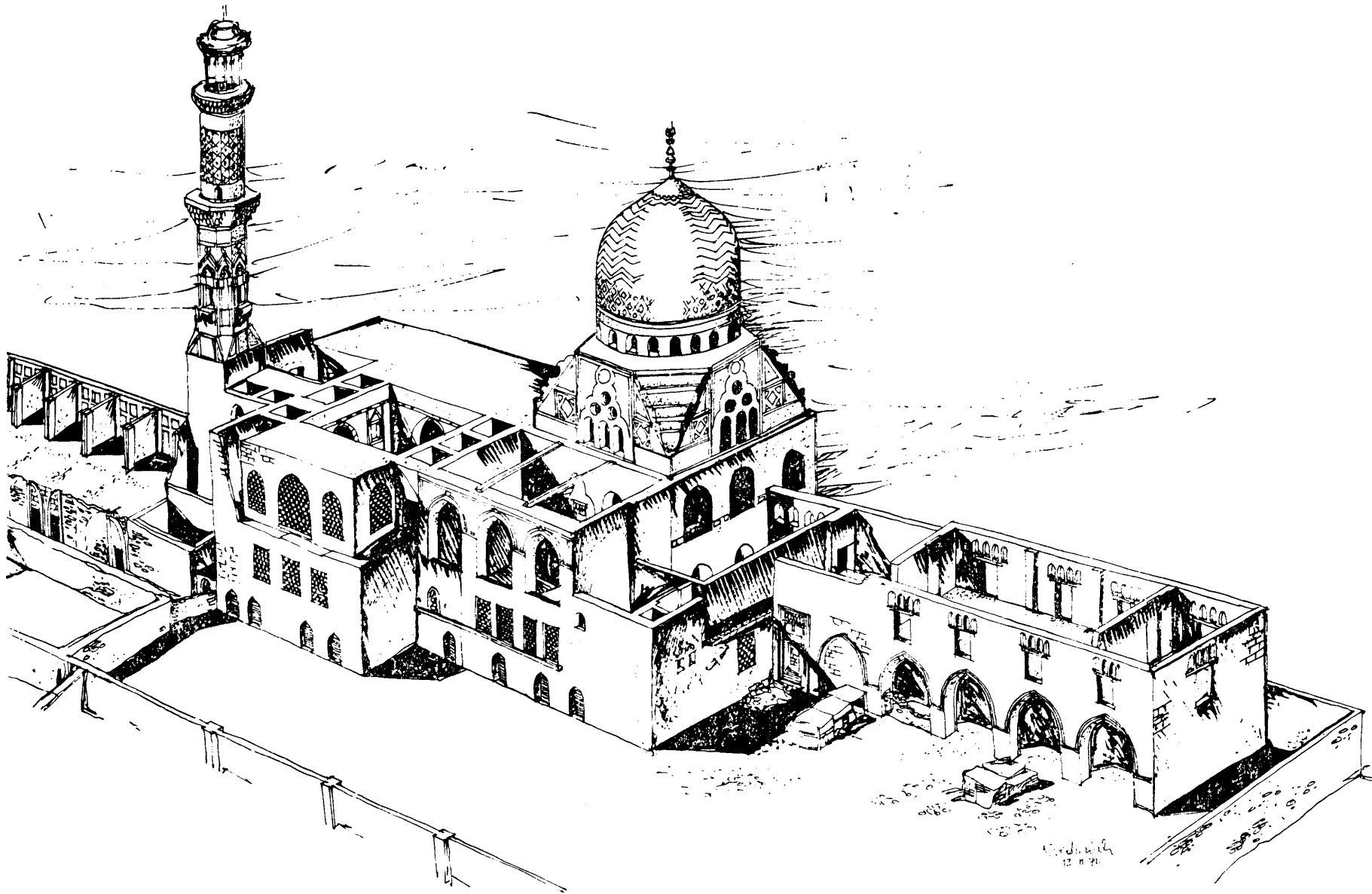
Najwcześniej wzniesionym elementem kompleksu jest mauzoleum. Jest to jednoprzestrzenna bryła, o podstawie prostopadłości-

nej, nakryta kamienną kopułą na stalaktytowych pendentywach. Ten kształt jest bardzo charakterystyczny dla budowli okresu mameluckiego, przy czym nie stwierdzono dotychczas dwu identycznych kopuł, ani pod względem dekoracji ani kształtu¹⁰. Mauzolea wolno stojące spotyka się często; można przypuszczać, że Kurkumas rozpoczął wznoszenie kompleksu od tego elementu nie mając pewności, że będzie w stanie dokończyć za życia całość zamierzenia. W posadzce pod mauzoleum znajduje się 6 komór grobowych, wymagających jeszcze zbadania archeologicznego i antropologicznego¹¹. Równocześnie z mauzoleum zbudowano 2 przylegające tarasy: północny i zachodni, gdzie pod posadzką odsłonięto w toku prac badawczych wejścia do dalszych 8 komór grobowych.

O zamierzeniu rozbudowy w nawiązaniu do już stawianego mauzoleum świadczą przygotowane, a następnie wykorzystane w ścianach gniazda — strzępia do powiązania konstrukcyjnego z później stawianymi ścianami meczetu i rezydencji. Również rozmieszczenie elementów wystroju architektonicznego na elewacjach mauzoleum jednoznacznie wskazuje na ukształtowany zamysł architektoniczny całego kompleksu. W każdym razie przewidziano wzniesienie członów bezpośrednio przylegających do trzonu mauzoleum. Elementami kompleksu wzniesionymi w drugim (a może drugim i trzecim) etapie były wspomniane meczet i rezydencja. Można przypuszczać, że meczet, jako element o większym znaczeniu prestiżowym, zbudowany został wcześniej od rezydencji, brak jednak na to dowodu. Bezsprzecznie ostatnim wzniesionym członem była „chanka” —

¹⁰ Badaniem i pomiarami kopuł nad mameluckimi mauzoleami zajmuje się prof. Christie Kessler z Uniwersytetu Amerykańskiego w Kairze, wykładowca historii sztuki islamu.

¹¹ Już po wyjeździe z Egiptu Zespołu, otwarto wejścia do komór grobowych w obecności mgr inż Karola Gołdy, pełniącego dyżur w sezonie letnim 1973 r. Stanowiło to ewenement w działalności misji zagranicznych. Wbrew spodziewaniu opartemu na znanych przykładach (np. groby pod mauzoleum sułtana Hassana czy mauzoleami Kait Beja i Farak ibn Barkuka), gdzie komory były niewielkie i ograniczone do krypt na złożenie ciał, pod mauzoleum Kurkumasa komory stanowią całą kondygnację rozległych pomieszczeń podziemnych o wysokości ok. 4,5 m, starannie sklepionych i wykończonych, z posadzkami z płyt kamiennych. Odkrycie to stanowi rewelację i zmienia pogląd na sposób realizacji pierwszego członu kompleksu. Inż. K. Gołda sporządził inwentaryzację kondygnacji grobowej oraz zbadał ją od strony statycznej konstrukcyjnej, która nie budzi zażaleń.

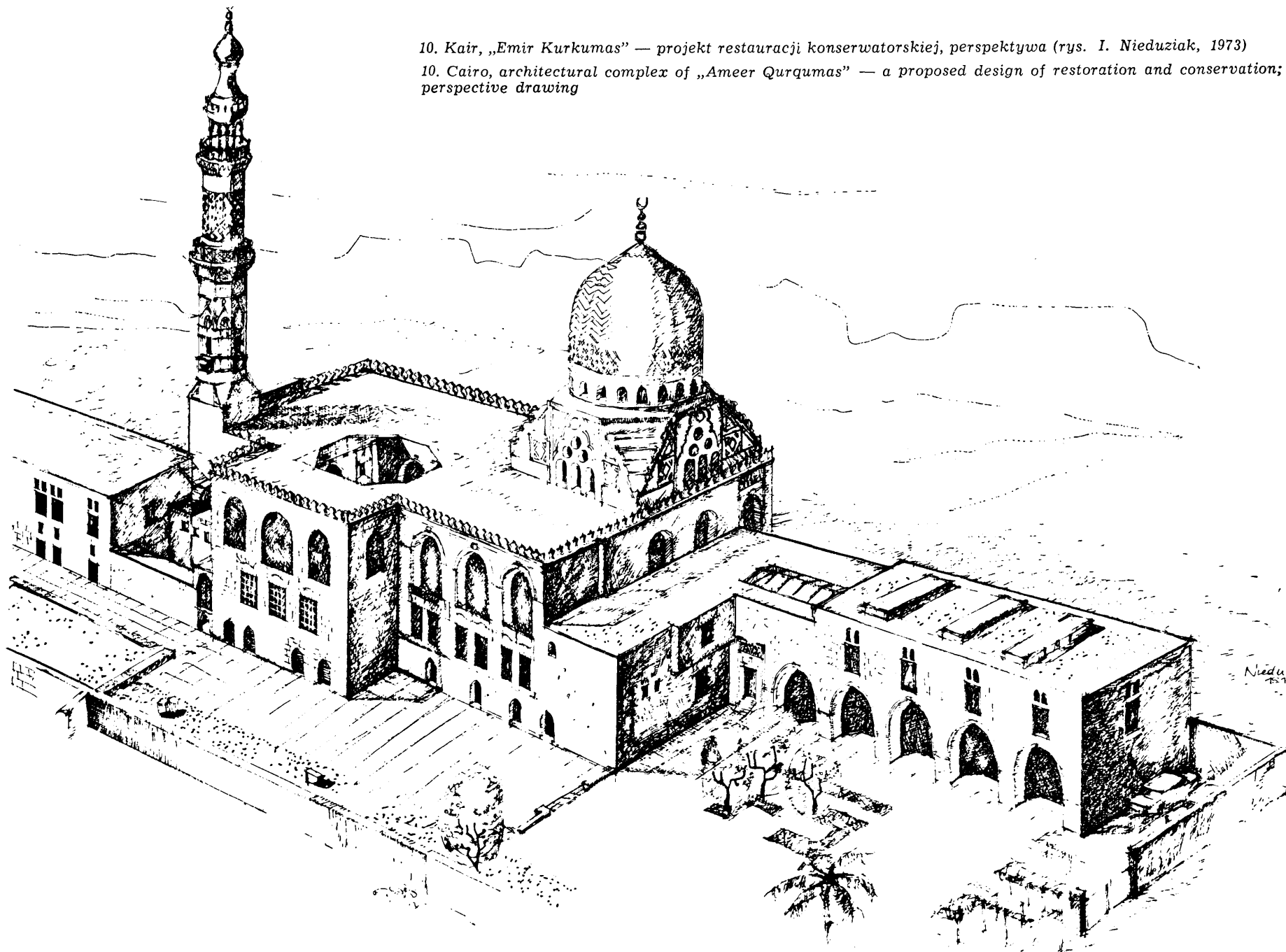

9. Kair, „Emir Kurkumas”, stan z 1972 — perspektywa (rys. I. Nieduziak)

9. Cairo, architectural complex of „Ameer Qurqumas” in its state in 1972 — perspective drawing

10. Kair, „Emir Kurkumas” — projekt restauracji konserwatorskiej, perspektywa (rys. I. Nieduziak, 1973)

10. Cairo, architectural complex of „Ameer Qurqumas” — a proposed design of restoration and conservation; perspective drawing

rodzaj klasztoru sufickiego¹² i arkadowe zamknięcia północnego tarasu przy mauzoleum.

Meczet ma bardzo charakterystyczną dla przełomu XV i XVI w. formę meczetu medresowego, w którym stosunkowo niewielki dziedzińiec („sahn”) stanowi środek krzyżowo rozplanowanych 4 wnęk („liwan”) ¹³. Również zgodnie z powszechnie wówczas stosowanymi zasadami kształtowania przestrzennego meczetów „liwan” południowy (zawierający w ścianie „mihrab” — wnękę wskazującą kierunek Mekki) jest największy, a przeciwny, północny nieco mniejszy. „Liwany” wschodni i zachodni są bardzo małe. Wszystkie „liwany” mają posadzkę na poziomie o ok. 30 cm wyższym niż „sahn”, powstałe w ten sposób zagłębienie — „dorka” jest formą powszechnie stosowaną w budownictwie muzułmańskim aż do końca XIX w. Omówiony układ stanowi część modlitewną meczetu. Między wejściem, a tą częścią jest rozbudowana partia wejściowa, która składa się z kilku pomieszczeń rozplanowanych na 2 kondygnacjach. Bezpośrednio przy przedsionku znajduje się „sabil” — studnia do użytku publicznego. W „sabilu”, we wnęce odsłonięto właściwą studnię — pionowy kanał ocembrowany kamiennymi rurami, wiodący do podziemnej cysterny, okresowo napełnianej wodą nilową transportowaną na wielbłądach. Cysterna i pionowy kanał czerpalny były w kwietniu 1973 r. przedmiotem intensywnych badań architektonicznych, archeologicznych i statyczno-konstrukcyjnych. Stwierdzono, że cysterna została wykuta w litym podłożu skalnym i nie ma połączenia z innymi pomieszczeniami ani żadnego więcej otworu, poza kamienną klatką schodową służącą prawdopodobnie do kontroli stanu wody i okresowego czyszczenia z osadów i mułu.

Zarówno pomieszczenia wejściowe, jak i „liwany” nakryte są pięknie polichromowanymi stropami drewnianymi. Konserwacja tych

¹² Ruch suficki — prąd mistyczny w islamie, zalecający ascezę i odosobnienie jako drogę do doskonałości. W pewnych okresach propagował również żebracze wędrowki, studiowanie Koranu, poszukiwanie piękna i odrzucenie dóbr materialnych jako utrudniających wyzwolenie myśli. Pojawił się w IX w., ale rozwinął dopiero w XII w. Miał ogromne znaczenie w szerzeniu wiary, gdyż „sufi” zakładali szkoły („medresy”) i powszechnie interpretowali Koran. Od XII w. „sufi” organizowali się w bractwa żyjące w „chankach” — rodzaju klasztorów. Ruch suficki trwa do dziś, ale praktycznie stracił znaczenie w Egipcie już w XVIII wieku.

¹³ Meczety tego typu służyły jako szkoły religijne, często prowadzone przez „sufich”. Podział Koranu na cztery główne ryty wymagał czterech sal wykładowych; funkcję ich pełniły „liwany”. Funkcja szkolna tak się skojarzyła z meczetem omawianego typu, że zamiast określenia „gamia” — meczet, nazywano go „medresa” — szkoła. Dla uniknięcia nieporozumień użyto w tekście określenia „meczet medresowy” jako określenia układu przestrzenno-architektonicznego pomimo że wielu badaczy używa nazwy „medresa”.

stropów, podobnie jak restauracja wystroju części modlitewnej są zagadnieniami pierwszorzędnej wagi. W górnej kondygnacji partii wejściowej istnieje kilka pomieszczeń, niektóre także nakryte drewnianymi stropami. Nad „sabilem” jest „kuttab” — otwarta loggia będąca pierwotnie salą wykładową dla najmłodszych adeptów szkoły koranistycznej. Została ona odrestaurowana w latach 1941—1943, po zawaleniu się stropu i zniszczeniu kolumniłek podtrzymujących belki architrawy, o czym wspomniano wyżej. Można przypuszczać, że zawalenie nastąpiło w wyniku długotrwałego przeciążenia elementów nośnych i osłabienia ich w wyniku działania czasu i czynników atmosferycznych.

Podobne czynniki doprowadziły do częściowego zniszczenia ściany meczetu w jej górnej części od strony północnej. Ściana ta miała interesującą konstrukcję. Była to ściana szczelinowa, z wewnętrznym korytarzem szerokim na ok. 80 cm wiodącym niemal dookoła całego meczetu. Pozwalało to na dostęp do kilku małych pomieszczeń otwartych na „sahn”. W meczetach mamelukich często można spotkać takie pomieszczenia, których przeznaczenie nie jest w pełni wyjaśnione. Mogły to być babinice, składziki na oliwę czy dywany, a także pokoje mieszkalne uczniów szkoły religijnej. Mimo znacznej grubości ściany, po odliczeniu korytarza pozostawały tylko dwie cienkie kamienne ściany o znacznej smukłości (grubość ok. 24 cm, wysokość ok. 5 m). Na sporym odcinku zewnętrzny mur uległ destrukcji i zawalił się.

Elementem wieńczącym całe założenie jest minaret. Stanowi on harmonijną przeciwwagę monumentalnej bryły kopuły nad mauzoleum. Koronkowa dekoracja geometryczna i epigraficzna pokrywająca w całości jego powierzchnię oraz proporcjonalne podziały sprawiają, że jest to bezsprzecznie jeden z najpiękniejszych minaretów Kairu. Wysoki na ok. 50 m, składa się z kilku charakterystycznych kondygnacji. Trzon, wyrastający wprost z narożnika meczetu, o planie kwadratowym, przechodzi za pomocą „śmig” w kondygnację o planie ośmiobocznym. Między tą kondygnacją a wyższą, cylindryczną, jest balkonik, wsparty na stalaktytowych konsolach. Część cylindryczna zwieńczona jest podobnym balkonikiem — gzymsem, nad którym wznosi się arkadowa, smukła altana o 12 marmurowych kolumniarkach na obwodzie, nakryta gzymsem i cebulastym hełmem kamiennym dziś częściowo zniszczonym.

Pozostałe człony kompleksu — rezydencja i „chanka” — miały charakter użytkowy. Rezydencja została wzniesiona jako prywatna siedziba fundatora. Często spotykane opisy w literaturze historycznej oraz zachowane szczątki wskazują, że lokowanie takich rezydencji przy mauzoleach nie należało do rzadkości, rezydencja Kurkumasa jest jednak jedną z bardzo nie-

licznych zachowanych¹⁴. Oficjalna teza głosi, że fundator korzystał z rezydencji w okresach postów i świąt muzułmańskich, jako z miejsca medytacji i skupienia. Bardziej wiarygodne wydaje się twierdzenie, że było to miejsce dobrowolnego lub przymusowego odosobnienia w okresach nielaski sultańskiej.

Budynek rezydencji (arabskie „kasr”) jest dwukondygnacyjny, przy czym cały parter jest arkadowym podcieniem, sklepionym żagłowo. Jedno skrajne przeszło podcienia zajmuje wejście do rezydencji, składające się z przedsionka, wnęki dozorczy („gafira”) i kamiennej klatki schodowej wiodącej do pomieszczeń na piętrze. Piętro zajmują trzy pomieszczenia w amfiladzie: otwarty dziedziniec, duży salon i mały pokój — prawdopodobnie sypialnia („oda”). Skromny program użytkowy wydaje się wskazywać na okazyny charakter użytkowania. Wg „lakfija” kuchnie i pomieszczenia gospodarcze mieściły się na podwórku w prymitywnych barakach i budach, co jest zgodne z tradycjami założeń rezydencyjnych muzułmańskich¹⁵. Po budynkach gospodarczych nie zachowały się żadne ślady, być może badania archeologiczne pozwolą na ustalenie ich wielkości i lokalizacji. W rezydencji zachowały się niewielkie resztki stropów drewnianych w bardzo złym stanie. Przeprowadzone badania pozwoliły na teoretyczną rekonstrukcję układu i wystroju wnętrza.

„Chanka”, najpóźniej wzniesiona część kompleksu, uległa największym zniszczeniom. Niemal całkowicie zniszczone jest jej piętro. Dopiero szczegółowa inwentaryzacja, uzupełniona po odgruzowaniu wynikami badań, pozwoliła na odtworzenie układu konstrukcyjnego i funkcjonalnego. „Chanka” składała się z 8 segmentów, identycznych w układzie i tworzących pro-

¹⁴ Względnie nieźle zachowane są również rezydencje w zespołach architektonicznych Kait Beja (1474), Aszrafa Inal (1452) i sultana al-Ghuri (1503). W czytelnym szczytkach znanych jest więcej takich rezydencji.

¹⁵ Założenia rezydencyjne i pałacowe w całej historii architektury arabskiej w Egipcie (i nie tylko) wznoszone były na zasadzie pawilonowej, przy czym pomieszczenia gospodarcze zawsze lokowano w oddzielnych budynkach, znacznie prymitywniejszych od budynków służących właścicielowi i jego dworowi. Tradycja ta znalazła swoją kontynuację zarówno w Istambule (Topkapi), jak i w pałacach egipskich z XIX w. (al-Gauhara — 1814, Manial — 1863).

¹⁶ Np. „lekalat” Kait Beja (1477), al-Ghuri (1504), al-Gallaba (XV w.).

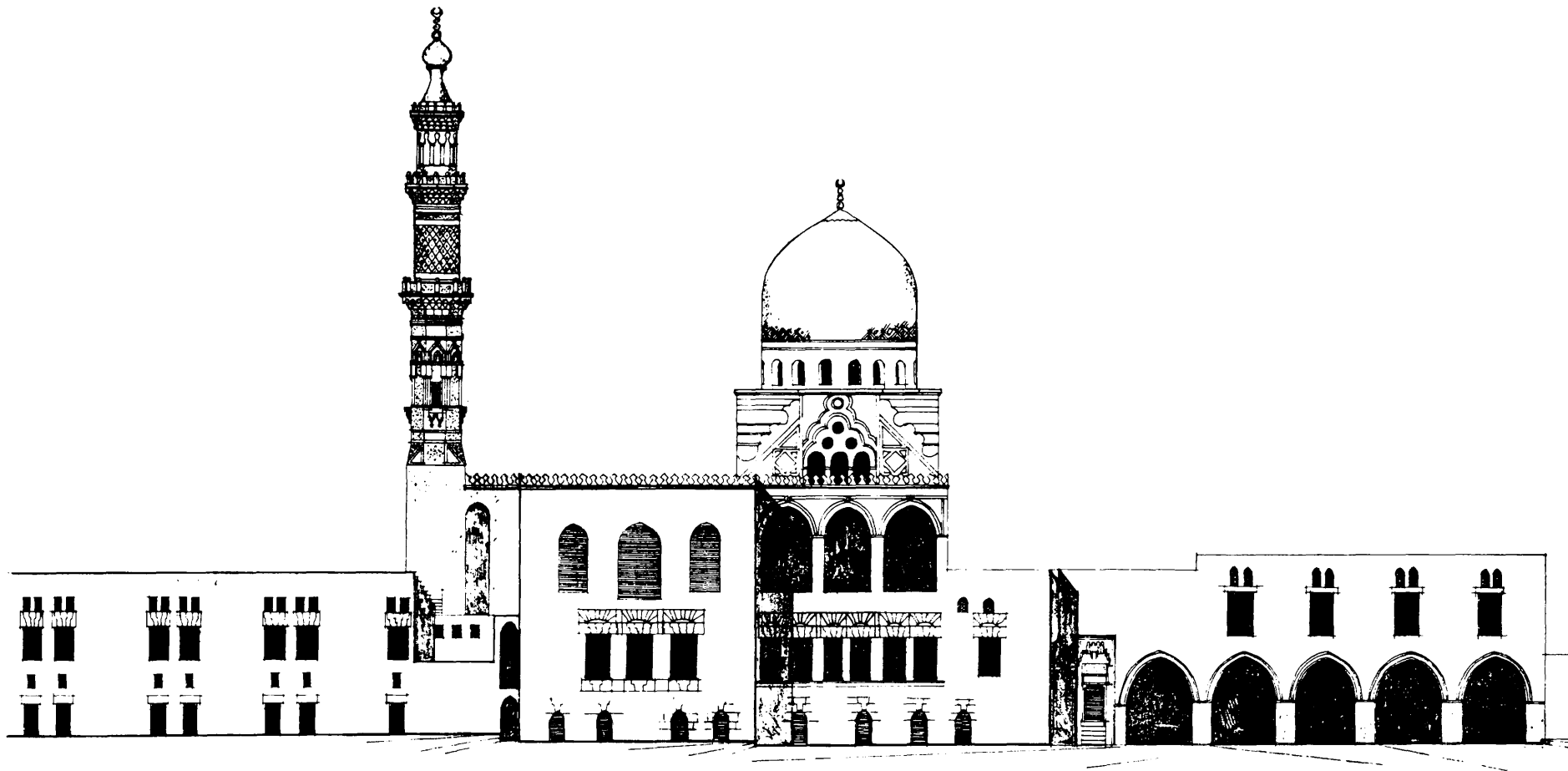
¹⁷ Ślady i drobne pozostałości systemów wodno-kanalizacyjnych odkrywa się od czasu do czasu przy okazji prac wykopaliskowych oraz robót ziemnych na terenie starej zabudowy. Niewielkie szczytki systemu odnaleziono i zbadano na terenie meczetu medresowego sultana Kalauna (ok. 1315), a ostatnio, w 1973 r. w wyniku prac archeologicznych prowadzonych przez Departament Starożytności, odkryto szczytki podobnego systemu na terenie meczetu Amr ibn al-As (mecz. z 641 r. wielokrotnie przebudowany).

stopadłościenną dwukondygnacyjną bryłę oraz z niewielkiego dziedzińca przylegające do ściany meczetu. Dziedziniec ten był pierwotnie miejscem ablucji rytualnych, o czym świadczą odkryte resztki basenu — studni i urządzeń wodociągowych. Każdy segment ma na parterze niezależne wejście, ustęp, spore pomieszczenie sklepione, zaopatrzone w małe okienko oraz klatkę schodową wiodącą na piętro. Na piętrze było kilka małych pomieszczeń, ustęp i duży pokój, jasno oświetlony dużymi oknami, z typowym dla pomieszczeń mieszkalnych zagłębieniem podłogi („dorka”).

Taki bogaty program wzbudził wątpliwości co do słuszności poglądu na użytkowanie budowli przez „sufich” — mnichów i ascetów. Wątpliwości te pogłębiły się po odkryciu resztek ogrodzenia odcinającego „chanke” od dziedzińca ablucji i meczetu, a porównanie układu pomieszczeń z zachowanymi i udokumentowanymi karawanserajami mameluckimi („lekalat”)¹⁶ pozwoliło na postawienie tezy, że budowla była takim właśnie karawanserajem. W Kairze jest wiele takich zajazdów dla kupców w bezpośrednim sąsiedztwie meczetów czy pałaców, przynosiło to właścicielom zajazdów znaczne dochody.

Opisany układ pomieszczeń odpowiada potrzebom przyjezdnego kupca. Duża izba na parterze była składem towarów, małe okienko zabezpieczało przed kradzieżą, ale zapewniało przewiew. Natomiast mieszkanie — miejsce zawierania transakcji — miało potrzebny komfort, gdyż jedno z małych pomieszczeń pełniło funkcję łazienki, drugie wnęki sypialnej, a salon był miejscem spotykania się z kontrahentami i odpoczynku.

Szczególne zainteresowanie w toku prac badawczych wzbudził bogaty program urządzeń sanitarnych. Dokładne zbadanie systemu technicznego, zabezpieczającego prawidłowe działanie tych urządzeń, przyniosło rewelacyjne wyniki. Istnienie takich systemów było znane wcześniej z opisów w materiałach źródłowych i tradycji, jak również z hipotez opieranych na znalezionych szczytkach urządzeń sanitarnych¹⁷. Doskonale zachowany i odkryty w „Kurkumasie” system kanałów i urządzeń jest pierwszym pełnym tego rodzaju znaleziskiem, niemal w idealnym stanie i wręcz nadającym się do ponownego użytkowania. System ten obejmuje dwa układy: jeden zapewnia odpływ ścieków z dwu kondygnacji ustępów przy rezydencji, drugi, o wiele większy — z całej „chanki” i z dziedzińca ablucji przy meczecie. Na układ składają się: 1) Pionowe, murowane kanały przyjmujące ścieki z ubikacji i łazienek na obu kondygnacjach. Kanały te, zgodnie i z dziś obowiązującymi zasadami, miały odpowietrzenia wyprowadzone ponad dach, nie miały natomiast zamknięć hydraulicznych, tzw. syfonów. 2) Poziomy kanał zbiorczy, murowany, szeroki na

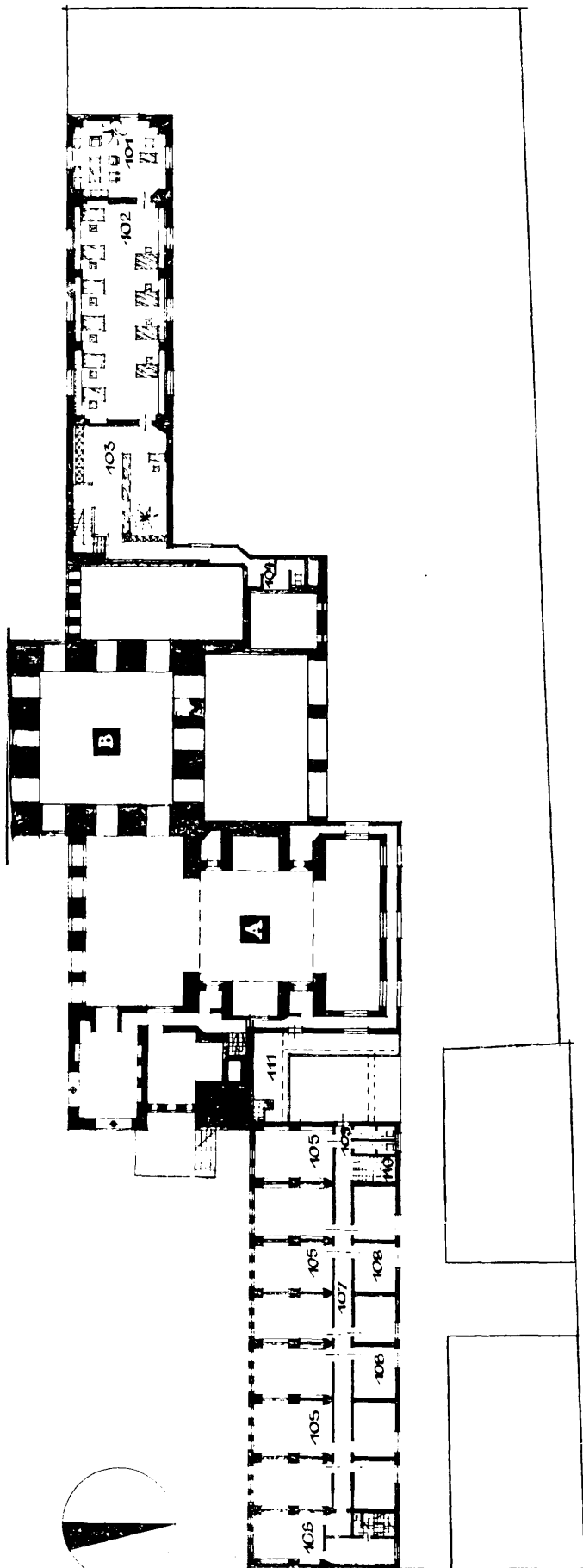

11. Kair, „Emir Kurkumas” — projekt elewacji południowej (A. Misiorowski i I. Nieduziak). Skala 1:400

11. Cairo, architectural complex of „Ameer Qurqumas”: a design of the north façade

12. Kair, „Emir Kurkumas” — projekt — rzut górnej kondygnacji: 101 — biuro, 102 — kreślarnia, 103 — sekretariat, 104 — w. c., 105 — pokoje do pracy, 106 — restaurowany segment „sufi’ego”, 107 — korytarz, 108 — archiwa, 109 — w.c, 110 — klatka schodowa nowa, 111 — galeria, A — meczet, B — mauzoleum (proj. A. Misiorowski, i I. Nieduziak)

12. Cairo, architectural complex of „Ameer Qurqumas”; architectural design: upper storey plan — 101 — office, 102 — drawing room, 103 — secretariat, 104 — w.c., 105 — working rooms, 106 — the „sufi” fragment under restoration, 107 — corridor, 108 — archives, 109 — w.c., 110 — new staircase, 111 — gallery: A — mosque, B — mausoleum

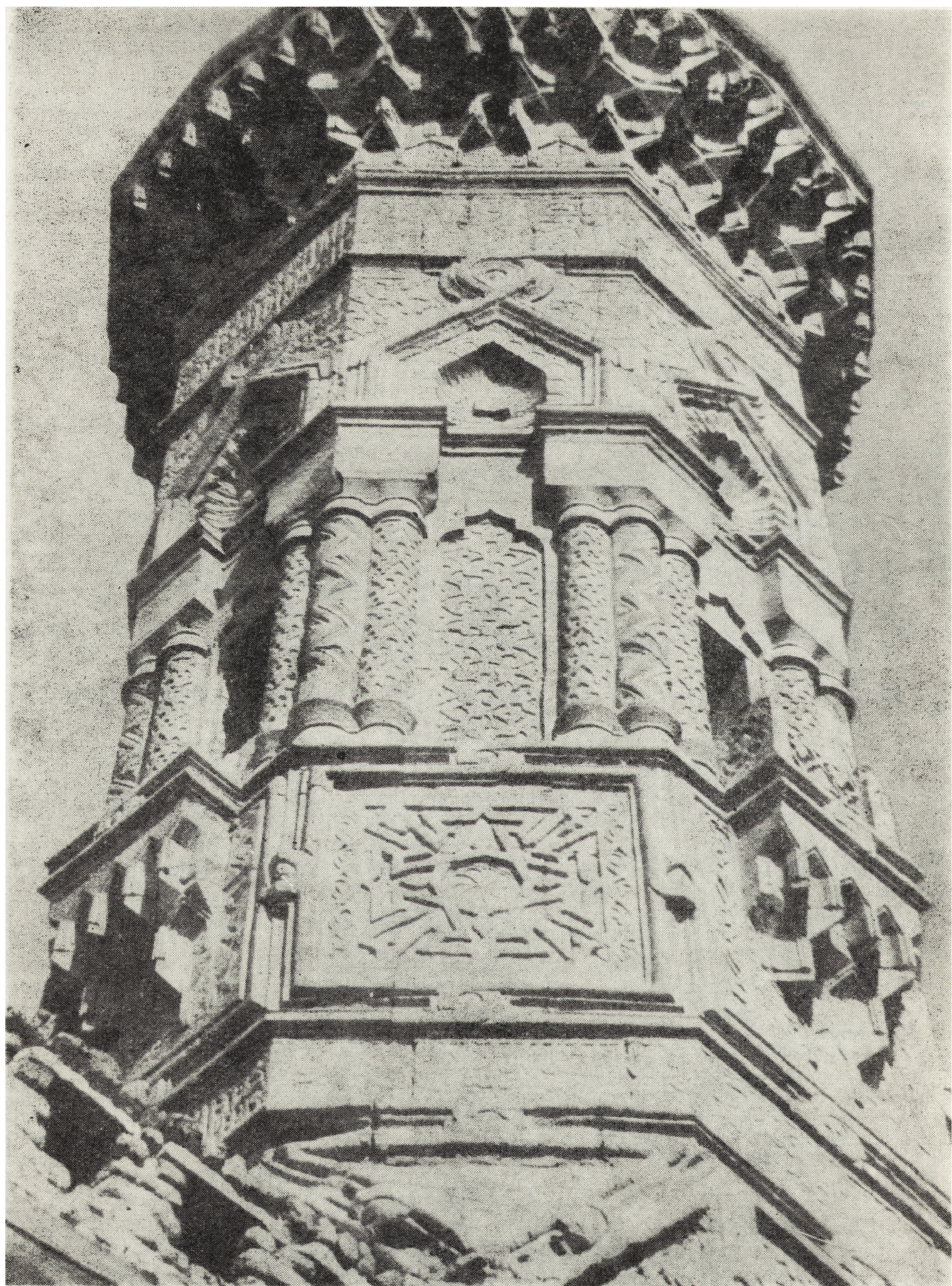
ok. 70 cm i wysoki na 1,80 m, ze spadkiem w kierunku odgałęzienia wychodzącego ok. 4 m poza obrys budynku. Odgałęzienie to, wycięte w podłożu skalnym i obmurowane, kończy się ślepo i nakryte jest wyjmowanymi płytami kamiennymi. 3) Cysterna na wodę, wycięta w skale i sklepiąca, z otworem czerpalnym oraz nieduży basenik z kamiennym korytkiem, z przepustem w zewnętrznej ścianie „chanki” i pod posadzką do poziomego kanału zbiorczego. Umożliwiało to okresowe wybieranie zawartości kanału przez ślepe odgałęzienie oraz przepłukiwanie wodą całego systemu. Daje to obraz nie tylko wysokiego poziomu umiejętności technicznych, ale także dbałości o warunki higieniczne w średniowiecznym Egipcie.

Całość kompleksu wzniesiona została z regularnych ciosów wapienia, na zaprawie wapiennej. System budowy — „opus emplectum” przy czym tam, gdzie grubość ściany nie pozwalała na zastosowanie dwustronnej murarki z ciosów (a więc gdy założona grubość ściany nie przekracza 30 cm), po „lewej” stronie muru stosowano wyprawę z zaprawy wapiennej. Detale architektoniczne wykonano z wielką precyzją w kamieniu. Należy przypuszczać, że wykonywane były swego rodzaju „prefabrykaty” w całych zestawach, a następnie używane do wznoszenia murów łącznie z gładkimi ciosami wg ustalonego projektu. Wszystko to świadczy o wysokim poziomie rzemiosł budowlanych, sztuki architektonicznej, jak również organizacji budowy. Szczególny efekt, częściowo widoczny do dziś uzyskano przez zastosowanie zestawień elementów kamiennych z wapieni o różnym zabarwieniu. Nie jest jeszcze wyjaśnione, czy efekt ten uzyskano przez zabarwienie kamieni, czy też przez użycie kamieni z różnych złóż, o różnym zabarwieniu naturalnym.

Obok wapienia — podstawowego materiału budowlanego użytego na ściany, filary i sklepienia — stosowano również drewno konstrukcyjne na stropy i nadproża. Po przebadaniu dostępnych części drewnianych stwierdzono, że najczęściej stosowanym gatunkiem drewna tam, gdzie było ono eksponowane i z reguły bogato polichromowane, był cedr. Napotkano również belki stropowe i deski z drewna palmowego, a także — w nadprożach — okrągłaki z nierozpoznanego gatunku drewna, prawdopodobnie akacjowca.

Jak wyżej wspomniano, elementy wyposażenia i wykończenia zostały zrabowane. Nie zachowały się żadne okna ani drzwi. Na podstawie pozostałych śladów można mieć pewność jedynie co do konstrukcji drzwi (zachowały się w kilku miejscach gniazda po czopach w nadprożach i progach) i umieszczenia okien (określają to gniazda po uszach futryn, resztki tynku uszczelniającego futrynę i otworki po mocujących ją kotwach). W rezydencji natomiast zachowały się „kamarija”, tj. ażury wycinane w miękkim wapieniu, wypełniające dekoracyj-

13 Kair, „Emir Kurkumas” — Fragment minaretu (fot. A. Misiorowski, 1972 r.)

13. Cairo, architectural complex of „Ameer Qurquams” — fragment of minaret

nie okienka, zaś w meczecie i mauzoleum — ślady okładziny kamiennej, która obiegała dookoła. Ślady te, to negatywy z zaprawy murarskiej pozostałe po wyjęciu marmurowych płytek i pasków, tworzących barwną kompozycję geometryczną. W kilku miejscach pozostały też niewielkie ułamki marmurów, pozwalające z dużym przybliżeniem odtworzyć pierwotną kompozycję. Tego typu dekoracja była bardzo charakterystyczna dla okresu mameluckiego i znanych jest kilka zachowanych jej przykładów¹⁸.

Jak wspomniano we wstępie, zamierzeniem Zespołu Konserwacji Zabytków Islamu w Kairze jest przeprowadzenie prac konserwatorskich w całym kompleksie. Zasadniczy kierunek pracy polegać będzie na restauracji obiektu, z przywróceniem go do życia i związaną z tym częściową adaptacją. Zarówno meczetowi jak mauzoleum przywrócona będzie ich funkcja pierwotna — sakralna. Z punktu widzenia konserwatorskiego jest to najsluszniejsze. Władze egipskie zamierzają udostępnić obiekty do publicznego zwiedzania, podobnie jak udostępnione są niemal wszystkie zabytkowe meczety w Kairze.

Aby podkreślić charakter obiektu, jego klasę i uzyskać dodatkowy walor dydaktyczno-muzealny, przewiduje się wyposażenie wewnątrz w autentyczne sprzęty i inne elementy z epoki późnomameluckiej, niezależnie od restauracji wystroju architektonicznego. Taki program konserwatorski, przy całej złożoności problemów technicznych, projektowych i realizacyjnych, nie nastęrcza większych trudności, gdyż nie zmusza do ingerencji w substancję zabytkową. Wykonane będą tylko zabiegi konieczne technicznie. Inną skalę trudności przewiduje się przy adaptacji dwóch pozostałych członów kompleksu. Wynika to zarówno z większych zniszczeń, jak i z wprowadzenia nowego programu użytkowego. W rezydencji przewiduje się ulokowanie siedziby Polsko-Egipskiego Zespołu Konserwacji Zabytków Islamu (obecnie Zespół korzysta z lokalu tymczasowego, udostępnionego przez Okręgowy Inspektorat Starożytności Kair-Gamaliya). Siedziba ta, nie naruszając układu historycznego, zajmie całe piętro rezydencji, z następującym programem: sekretariat-biuro, pracownia architektoniczna i gabinet. W podcieniu na parterze, dostępnym dla publicznego zwiedzania, przewidziano ekspozycję prac Zespołu, a więc wprowadzenie w zakres i rodzaj wykonanych w kompleksie prac.

W „chance”, przy niemal całkowitym zachowaniu istniejącej substancji zabytkowej i po odbudowie zniszczonych elementów oraz niewielkich zabiegów adaptacyjnych, przewiduje się lokalizację Centrum Dokumentacji Zabytków

Islamu. Organizacja tej placówki do której powstania prowadzą działalność Zespołu i nacisk potrzeb, jest obecnie przedmiotem dyskusji władz egipskich. W dotychczasowej pracy Zespół zgromadził wiele cennej dokumentacji i założył podwaliny pod archiwum, stanowiące w opinii władz egipskich załączek Centrum. Jeden z segmentów „chanki” będzie całkowicie odrestaurowany, jako element dydaktyczny. Planuje się wyposażyć go (podobnie jak meczet) w autentyczne sprzęty z epoki i udostępnić do zwiedzania. Precyzyjnej konserwacji poddany będzie system kanalizacyjny.

Przewiduje się, że w toku prac wykona się szereg zabiegów specjalistycznych z różnych dziedzin technik konserwatorskich, niezależnie od robót budowlano-konserwatorskich stanowiących ośnowę dla prac specjalistycznych. Wszystkie te prace rozpoczynać się będą od szczegółowego dokumentowania stanu istniejącego, następnie przeprowadzone będą badania w możliwie najszerszym zakresie, a na podstawie ich wyników podejmie się decyzje co do metod prac konserwatorskich i ich techniki. Już teraz można przewidywać szereg problemów, które staną przed realizatorami prac. Jednym z poważniejszych zabiegów będzie konserwacja elementów drewnianych (stropy) i ich polichromii, drugim restauracja marmurowej okładziny w meczecie i mauzoleum. Na podstawie śladów, ewentualnie innych dowodów, przywróci się stolarce okiennej i drzwiowej, kraty, brakujące „kamarija” i posadzki. Forma tych obecnie projektowanych elementów może nawiązać do historycznych, lub też jednoznacznie wskazywać na ich powstanie w XX wieku. Podobnie stropy, zakładane w miejsce dziś nie istniejących, mogą mieć różne formy i wymagają dokładnego opracowania.

Ponieważ wszystkie te prace uzależnione są od strukturalnego wzmocnienia budowli, Zespół w dotychczasowych pracach projektowych skupił swoją działalność na sprawach architektoniczno-budowlanych. Po przywróceniu ścianom, stropom i sklepieniom ich pełnej wartości konstrukcyjnej i trwałym zabezpieczeniu przed destrukcyjnymi wpływami czasu, klimatu i ludzi można będzie przystąpić do precyzyjnej konserwacji wystroju, a następnie wyposażenia. Użytkowanie budowli musi być połączone z permanentną codzienną konserwacją. Powszecchnie stosowany w Egipcie system stałego kierowania robotami przez autorów projektów pozwala rokować nadzieję, że wszystkie prace będą wykonane zgodnie z wymaganiami konserwatorskimi, szczególnie że decyzje specjalistów są uznawane za niepodważalne, a prawidłowość konserwatorska jest uważana za najważniejszy cel działania.

mgr inż. arch. Andrzej Misiorowski
Polsko-Egipski Zespół Konserwacji
Zabytków Islamu
PKZ Warszawa

¹⁸ Np. meczet i mauzoleum Kait Beja (1474), meczet i mauzoleum sultana Hassana (1360), mauzoleum al-Ghuri (1503).

THE ARCHITECTURAL COMPLEX OF AMEER QURQUMAS WITHIN THE KHALIF NECROPOLIS, CAIRO, EGYPT

Basing upon the hitherto lasting co-operation Egyptian Authorities have entrusted a group of Polish specialists with the conservation of monuments of Islamic architecture. From 1972 onward in Cairo is acting the Polish-Egyptian Group for Restoration of Islamic Monuments whose activities are based on the respective provisions of agreement on cultural co-operation signed by Poland and Egypt. As the first object with which is dealing the Group is to be considered the complex of Ameer Qurqumas being at the same time one of the most valuable Mameluke monuments within the Khalif Necropolis in Cairo. Both location and state of preservation of this object are enabling its favourable display, fairly fast advances of restoration and, as a result, the making it accessible to visitors. The „Ameer Qurqumas” architectural complex was built in 1500—1507 as a foundation made by Qurqumas, a Mameluke of sultan Kaït Bey and at the same time one of the main personalities of the sultan's court. The above complex is composed of several component parts. Of these the most early erected element is the founder's mausoleum to which are closing a mosque and the residence. Until now, however, there are not available any more definite information as to the use that was made of that residence. As the latest built is to be considered the part forming a *sui generis* monastery which was known as „khanka”. There is every reason to believe that the total time used for erection of this complex amounted to some nine or ten years; and although it was constructed by stages it seems to be almost sure that its architectural design was from the very beginnings one uniform for the whole.

The architectural investigations carried out on the site have greatly contributed to such an opinion. Masonry of the whole complex was built of ashlar, i.e. of local limestone bound with lime mortar. The mausoleum has the form typical for the Mameluke architecture and is formed of a square in plan nave covered with a dome based on pendentives. Its façade, the supports and the dome are richly decorated with both geo-

metrical and epigraphic ornaments that, it seems, were originally coated with polychrome paintings. In the mosque whose façades and interiors were also richly decorated are preserved the timber-constructed ceilings with the polychrome decorative layers on them. Unfortunately, both in mosque and in mausoleum have been seriously damaged the marble panelings whose relics preserved to our days enable their reconstruction. During the course of field investigations were discovered the underground water cistern and the drainage system that both can be considered as entirely unique features of architectural monuments coming from that period.

Above the mosque is shooting a richly decorated minaret whose state of preservation may be described as one excellent. The Ameer's residence closing to mausoleum is rather small, comprising altogether three rooms, and is located at the level of the first storey of a building whose ground level has the form of an open, vaulted and arcaded passage. Although no floors have survived to our times in the residence the shape of its preserved wall crowning makes it possible to rebuild the whole in its original forms. The „khanka” forms the most devastated part within the complex and there are visible traces of the previous poorly executed repairs.

From the mid-eighteenth century onward the complex was deserted and as late as from the mid-nineteenth until the end of that century it was used as military stores. From that times are dating the traces of repairs in „khanka”. Until now there were twice carried out the restorations, namely for the first time about 1917 and then in 1940—42. However, these works could be described as those of rather inventorying and safeguarding character. The at present planned conservation by the Polish-Egyptian Group provides for a full restoration of mausoleum and mosque and the adaptation of residence and „khanka” for the use of Egyptian conservation services which the plan will be reported in the forthcoming issue.